

**ОПИС КУРСУ РИТОРИКИ
ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ
«REGINAE HORTUS ELOQUENTIAE...»
(1717/18 н.р.)**

У статті описується рукописний підручник риторики Чернігівського колегіуму «*Reginae hortus eloquentiae...*» [Сад цариці красномовства...] (1717/18 н. р.). Трактат зберігся у двох списках, другий із них ідентифікований автором статті. На основі обох списків зроблено опис курсу: подаються його повна назва латиною і в перекладі українською мовою, назви розділів і підрозділів (параграфів) із посиланнями на відповідні аркуші обох списків, примітки.

Ключові слова: українські риторики, Чернігівський колегіум, 1717/18 н. р., рукопис, опис.

Один із чернігівських підручників XVIII ст. уже був предметом нашого дослідження. Описано унікальний за формою курс риторики Чернігівського колегіуму «*Alphabetum oratorium...*» [Ораторський алфавіт...] (1750/51 н. р.)¹.

Про перший список трактату «*Reginae hortus eloquentiae...*» [Сад цариці красномовства...] (1717/18 н. р.)² коротко згадували М. Петров і В. Литвинов. Описуючи київські рукописи, М. Петров подає повну назву курсу лекцій латиною, інформацію про власника та переписувача, дані про формат рукопису, кількість аркушів, де прочитаний курс, посилання на каталог 1803 р., у якому підручник згадується³. В. Литвинов так само лаконічний. Він подає назву латиною й у перекладі російською мовою та повторює подану вище інформацію М. Петрова⁴. Дослідник був змушений у радянські часи викинути із назви «*incarnationis Dei*» [втілення Бога].

Нам вдалося ідентифікувати другий список чернігівської риторики 1717 р.⁵. М. Петров інформації про нього не подає. Описуючи конволют, якому тепер присвоєно шифр 511/1714 П, учений побачив там риторики «*Hortulus Tullianus*» [Туллієвий садок] (арк. 1–189) і «*Informato*» [Інформатор] (арк. 190–308)⁶. Насправді «*Hortulus Tullianus*» [Туллієвий садок] закінчується на арк. 94, далі арк. 95 – пустий (мав бути титульний лист), і з арк. 96 починається чернігівська риторика 1717 р. Курс завершується на арк. 188, а далі справді починається риторика «*Informato*» [Просвітитель]. В. Литвинов помітив, що у конволюті 511/1714 П три риторики, але трактат «*Reginae hortus eloquentiae...*» [Сад цариці красномовства...] (1717/18 н. р.) не ідентифікував. Сучасний дослідник помилково описав цю риторичку серед підручників Києво-Могилянської академії як анонімну (№ 53)⁷. Немає ніяких сумнівів, що насправді це чернігівський курс 1717 р.

Отже, детальніше про обидва списки. Рукопис із шифром 679/467С має красиво оформлену титульну сторінку, з усіх боків прикрашену зображеннями святих. Усередині в маленькій рамці назва: «*Reginae hortus eloquentiae prope Desnae aquas expositus exaratusque ac variis amoenioris sermonis flosculis ob recreandam Roxolanae juventutis mentem neointrantis eum plantatus anno incarnationis Dei 1717*» [Сад цариці красномовства біля вод Десни розбитий і виораний, ще й різними квіточками більш приємної мови для зміцнення душі руської молоді, яка у нього уперше входить, засаджений року

© Циганок Ольга Михайлівна – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри сучасних європейських мов Київського національного торговельно-економічного університету та кафедри перекладу Київського університету імені Бориса Грінченка.

втілення Бога 1717]. Дописано внизу у самій рамці «sub professore M.» [за викладання М.], під рамкою «in urbe Chernihoviae» [у місті Чернігові]. На звороті посередині: «Ex libris Andreae Szczerbynae» [Із книг Андрія Щербини]. Внизу: «Scripta per me eiusdem eloquentiae Tullianae auditorem Andream Juskiewicz donante vero Andreae Szczerbyna» [Написана мною, слухачем цього Туллієвого красномовства Андрієм Юскевичем, однак подарована Андрію Щербині]. На арк. 140 зв. (ліва поперечна маргіналія) – нотатка про смерть Петра Першого: «Anno Domini 1725 Januarii 28 lumen totius magnae parvaeque Rossiae extinctum est. De quo nuntiatum est Kijoviae eiusdem anni Februarii 18» [Року Божого 1725, 28 січня, погас світоч усієї великої і малої Русі. Про це стало відомо у Києві 18 лютого цього ж року]. Окрім риторики, інших текстів у рукописі немає.

Рукопис із шифром 511/1714 П містить, як зазначалося, три риторики, курс 1717 р. – посередині, без титульного листа. На основі цього списку можна встановити великі фрагменти тексту, пропущені у попередньому рукописі. З іншого боку, у рукописі 679/467 С є кілька уривків, яких немає у списку із конволюту 511/1714 П. У зв'язку з цим подаємо зведену структуру риторики, складену на підставі зіставлення обох списків. Аркуші подаються паралельно (у дужках – другий список). Якщо у якомусь списку того чи іншого параграфу немає, ставиться прочерк. Структура підручника така:

Арк. 4 (1). Proloquium ad neocandidatos oratoriae facultatis hortulanos [Передмова до нових садівників, які опановують ораторське мистецтво]. Початок: Non alio certe annale hoc nostrum opus... [Без сумніву, не в інше місце цей наш річний труд...].

Арк. 5 (3). Tractatus primus. De prolegomenis et subsidio intrandi cognitione oratorum hortum [Трактат перший. Про вступні відомості та допомогу для входу пізнанням в ораторський сад]. Questio prima. Початок: Quamquam multa in dies inquisitione... [Питання перше. Хоч багато з дня на день пошуком...]. Directio prima. De quodditate rhetorices, natura, objecto et aliis prolegomenis [Напрямок перший. Про те, що таке риторика, природу, предмет й інша вступна інформація].

Арк. 6 (4 зв.). Directio secunda. De divisione rhetorices, materia, forma, fine et eius objecto [Напрямок другий. Про поділ риторики, матерію, структуру, мету і її предмет].

Арк. 6 зв. (5 зв.). Directio tertia. De genere orationum et utrum rhetorica sit scientia an ars [Напрямок третій. Про рід промов, і чи риторика наука, чи мистецтво].

Арк. 9 (6 зв.). Directio quarta. Partes rhetorices commemorat [Напрямок четвертий. Розповідає про частини риторики].

Арк. 10 зв. (8). Directio quinta. Praebens modos eximios imitandi orationes [Напрямок п'ятий. Подає прекрасні способи наслідування промов].

Арк. – (10). Directio sexta. Docet utrum nascentur oratores [Напрямок шостий. Навчає, чи ораторами народжуються].

Арк. – (10 зв.). Directio septima. Oratores quomodo fieri et quam cito declarat [Напрямок сьомий. Пояснює, яким чином стають ораторами і як швидко].

Арк. – (12). Directio octava. Docet opusne sit praescriptis oratoriis an prolixis [Напрямок восьмий. Навчає, чи потрібні ораторські правила, чи на них можна не зважати].

Арк. – (12 зв.). Directio nona. Possuntne de novo dari praescripta [Напрямок дев'ятий. Чи можна давати нові настанови].

Арк. – (13). Directio decima. Necessaria ne oratori lectio librorum et qui ... sunt oratores [Напрямок десятий. Чи необхідне ораторові читання книг і які ... оратори].

Арк. – (13). Directio undecima. Qualiter legendi sunt auctores [Як слід читати авторів].

Арк. 13 (16). Tractatus secundus. Structuram et fundamentum texendi oratorum sertum exponat [Трактат другий. Пояснює структуру і основу плетіння ораторського вінка]. Quaestio prima. Початок: Prima rudimenta et structura oratoriae facultatis... [Питання перше. Першооснови і структура ораторського вміння...]. Directio prima. De periodo et eius definitione [Напрямок перший. Про період та його визначення].

Арк. 13 зв. (16 зв.). Directio secunda. De partibus constituentibus oratoriam periodum [Напрямок другий. Про частини, які складають ораторський період].

Арк. 15 (18). Directio tertia. De divisione periodorum [Напрямок третій. Про поділ періодів].

Арк. 17 зв. (19 зв.). Directio quarta. Qualiter in culta periodo reddi potest cultior et elegantior [Яким чином у вишуканому періоді може з'явитися ще більш вишуканий і гарніший].

Арк. 19 зв. (21 зв.). *Directio quinta. Simplex periodus quali modo commutari debet in allegoricam* [Напрямок п'ятий. Яким способом простий період повинен змінюватися на алегоричний].

Арк. 21 (23). *Questio secunda. De copia verborum* [Питання друге. Про словесне багатство]. *Directio prima. De copia verborum consistente in propriis verbis* [Напрямок перший. Про словесне багатство, яке міститься у близьких за значенням словах].

Арк. 23 зв. (25). *Directio secunda. Quenam copiae verborum consistunt in tropis* [Напрямок другий. Які словесні багатства містяться у тропях].

Арк. 26 (27 зв.). *Directio tertia. De junctura periodum et usu* [Напрямок третій. Про поєднання періодів і використання].

Арк. 27 (28 зв.). *Questio tertia. De propositione et amplificacione* [Питання друге. Про тему й ампліфікацію]. *Directio prima. Definitionem et divisionem propositionis declarat* [Напрямок перший. Пояснює визначення і поділ теми].

Арк. 28 зв. (29 зв.). *Directio secunda. De invenienda et formanda propositione* [Напрямок другий. Про винайдення і розвиток теми].

Арк. 29 (30). *Directio tertia. Continens amplificandae propositionis modos* [Напрямок третій. Містить способи розширення теми].

Арк. 54 зв. (53). *Labyrinthus primus. Varias vias tam locos intrinsecos adeundi monstrat et illis qualiter argumentationes, propositio adornanda et clare reddenda oratione colligi possunt* [Показує різні шляхи, як дійти до внутрішніх місць, як можуть бути з'єднані з ними докази і тема, прикрасивши і чітко склавши промову].

Introitus primus. Inveniendi et disponendi selectiores argumentorum et congruentes ad ornandum orationis flores praebebat [Вступ перший. Подає вибрані і доречні квіти винайдення і розміщення аргументів для прикрашування промови].

Арк. 55 (53). *Directio prima. De primo loco intrinseco docet colligere argumenta nempe definitione* [Напрямок перший. Навчає збирати аргументи із першого внутрішнього місця, а саме з визначення].

Арк. 67 (64 зв.). *Directio secunda. De secundo loco, partium enumeratione* [Про друге місце, перелік частин].

Арк. 70 зв. (68 зв.). *Directio tertia. De notatione* [Напрямок третій. Про позначення].

Арк. 76 зв. (74). *Directio quarta. De conjugatis* [Напрямок четвертій. Про споріднені слова(?)].

Арк. 78 зв. (75). *Directio quinta. De genere et differentia* [Про рід і різницю (вид)].

Арк. 82 зв. (78 зв.). *Directio sexta. De causis* [Напрямок шостий. Про причини].

Арк. 89 зв. (84 зв.). *Directio septima. De effectibus* [Напрямок сьомий. Про результати дій].

Арк. – (86). *Directio octava. De adjunctis* [Напрямок восьмий. Про обставини].

Арк. – (89). *Directio nona. De similitudine* [Напрямок дев'ятий. Про уподібнення].

Арк. – (91). *Directio decima. De comparatione* [Напрямок десятий. Про порівняння].

Арк. – (94). *Directio undecima. De contrariis* [Напрямок одинадцятий. Про протилежності].

Арк. – (96 зв.). *Directio duodecima. De antecedentibus et consequentibus* [Про antecedenti і логічні наслідки].

Арк. – (97 зв.). *Directio tredecima. De repugnantia* [Напрямок тринадцятий. Про протиріччя].

Арк. – (98). *Introitus secundus. De locis extrinsecis* [Вступ другий. Про внутрішні місця].

Арк. – (98 зв.). *Directio prima. De difinitione et divisione locorum extrinsecorum* [Напрямок перший. Про визначення і поділ зовнішніх місць].

Арк. – (100). *Directio secunda. Addentur alii loci extrinseci praeter enumeratos doctrinam tradidit* [Напрямок другий. Подав вчення, як додаються інші зовнішні місця, окрім перерахованих].

Арк. – (104 зв.). *Introitus tertius viam demonstrat quaerendi flores ex ipsis visceribus rerum, novitatem atque convenientiam adferrens propositioni* [Вхід третій, показує шлях, як збирати квіти із самої глибини речей, надаючи темі новизну і гармонію]. Напрямок перший. *Directio prima. De petendo et re propositionis flore* [Напрямок перший. Про квітку, яка добувається з суті теми].

Арк. – (105). *Directio secunda. De introducenda novitate in propositionem* [Напрямок другий. Про те, як слід внести у тему новизну].

Арк. 92 (106). *Directio tertia. De probanda per locos intrinsecos et extrinsecos propositione* [Напрямок третій. Про те, як слід розвивати тему через внутрішні і зовнішні місця].

Арк. 93 зв. (107 зв.). *Labyrinthus secundus continet vias disponendi oratorii serti et amoenis coloribus verborum adornandi* [Лабіринт другий, містить шляхи розміщення ораторського вінка і прикрашування приємними оздобами слів].

Арк. 94 зв. (108). *Introitus primus. Monstrat modum magnae orationis sertum per partes disponere* [Вступ перший. Показує спосіб розмістити вінок великої промови через частини]. *Directio prima. De prima parte orationis magnae nempe de exordio* [Напрямок перший. Про першу частину великої промови, а саме про вступ].

Арк. 100 (113 зв.). *Directio secunda. De propositione* [Напрямок другий. Про тему].

Арк. 101 (114). *Directio tertia. De narratione* [Напрямок третій. Про розповідь].

Арк. 102 зв. (115 зв.). *Directio quarta. De confirmatione* [Напрямок четвертий. Про ствердження].

Арк. 104 (117). *Directio quinta. De confutatione* [Напрямок п'ятий. Про заперечення].

Арк. 105 (117 зв.). *Directio sexta. De peroratione seu epilogo vel conclusione* [Напрямок шостий. Про заключне слово або епілог чи закінчення].

Арк. 107 зв. (119 зв.). *Directio septima. De modo scribendae orationis instar chriae* [Напрямок сьомий. Про спосіб написання промови на зразок хрії].

Арк. 110 (121). *Directio octava. De scribenda oratione per mutilatam chriam* [Про те, як слід писати промову через укорочену хрію].

Арк. (-) 121. *Directio nona. Scribendae orationis per quinque partes* [Як слід писати промову через п'ять частин].

Арк. 111 зв. (123) *Introitus secundus. Varios modos demonstrat praecipue in elegiastico stylo necendo oratorium sertum* [Вступ другий. Показує різні способи, переважно в елегійному стилі сплітаючи ораторський вінок]. *Directio prima. De modo scribendi orationis per prothasim et apodosim* [Напрямок перший. Про спосіб написання промови через протазис і аподозис].

Арк. 113 зв. (124). *Directio secunda. De nectendo oratorio serto per thesim et hypothesim* [Напрямок другий. Про плетіння ораторського вінка через тезу і гіпотезу].

Арк. 114 зв. (125). *Directio tertia. Per puncta disponendi orationem* [Напрямок третій. Про пункти розміщення ораторської промови].

Арк. 115 зв. (-). *Directio quarta. Nectendae orationis per syllogismum et enthymema* [Напрямок четвертий. Про те, як слід складати промову через силізм і ентимему].

Арк. 123 зв. (132). *Directio quinta* [Напрямок п'ятий]. *Introitus tertius. Dispositus candido oratorii eloqui condecorante sertum flore demonstrat* [Вступ третій, який показує розміщення вінка ораторського красномовства при оздобленні ясним цвітом].

Арк. 124 (132). *Directio prima. De natura et divisione elocutionis* [Напрямок перший. Про природу і поділ виголошення].

Арк. 126 (133). *Directio secunda. Virtutes elocutionis declarans* [Напрямок другий, який показує достоїнства виголошення].

Арк. 128 (135). *Directio tertia. Varium ornatum orationis praebens* [Напрямок третій, який подає різне оздоблення виголошення].

Арк. 130 зв. (137). *Directio quarta. De modis excitandi affectus in auditoribus* [Напрямок четвертий. Про способи збуджувати почуття у слухачів].

Арк. 132 (138). *Directio ultima. De elogio seu stylo elegiastico* [Про елогію або стиль елогії].

Арк. 137 (143). *Labyrinthus tertius speciales et aptos condecorandi pro necessitate serti oratorii continet flosculos* [Лабіринт третій, який містить спеціальні і придатні для оздоблення за необхідністю квіточки ораторського вінка]. *Introitus primus. Demonstrat in labyrintho amoenos per adornando civili serto colligendi flosculos* [Вступ перший. Показує у лабіринті приємні квіточки, зібрані для оздоблення громадянського вінка]. *Directio prima. De gratulatione festorum nativitatis Christi* [Напрямок перший. Про привітання зі святами Різдва Христового].

Арк. 141 (145 зв.). *Directio secunda. De gratulatione novi anni* [Напрямок другий. Про привітання з Новим роком].

Арк. 144 (148). *Directio tertia. De gratulatione epiphaniarum* [Напрямок третій. Про привітання з Богоявленням].

Арк. 146 зв. (150 зв.). *Directio quarta. Vernans paschale tempus vernante in facundiam*

indiget... [Напрямок четвертий. Весняний великодній час потребує весни в красномовстві...].

Арк. 150 зв. (152 зв.). Directio quinta. De gratulatione Pentecostes [Напрямок п'ятий. Про привітання з П'ятидесятницею].

Арк. 150 зв. (152 зв.). Directio sexta. De gratulatione nominis et natae prolis [Напрямок шостий. Про привітання з іменинами і народженням нащадка].

Арк. 155 (156). Directio sepima. De gratulatione collatae dignitatis [Напрямок сьомий. Про привітання з отриманою почесною].

Арк. 158 (158 зв.). Directio octava. De gratulatione collatae saluatoria [Напрямок восьмий. Про привітання з нагоди прибуття].

Арк. 161 зв. (161). Directio nona. De oratione responsoria ad saluatoriam [Напрямок дев'ятий. Про промову у відповідь на вітальну з нагоди прибуття].

Арк. 162 (161 зв.). Directio decima. De oratione valedictoria [Напрямок десятий. Про прощальну промову].

Арк. 163 зв. (162 зв.). Directio undecima. De orationibus epithalamicis seu sponsialibus [Напрямок одинадцятий. Про епіталами або весільні промови].

Арк. 183 (181). Directio ultima. Texendae orationis modos sacrae demonstrat [Напрямок останній. Показує способи складання священної промови].

Таким чином, ми описали підручник риторики Чернігівського колегіуму «Reginae hortus eloquentiae...» [Сад цариці красномовства...] (1717/18 н. р.) за двома списками. Необхідно описати також інші давні курси красномовства, щоб визначити місце кожного з них в історії риторики та шкільництва загалом.

1. Циганок Ольга. Опис курсу риторики Чернігівського колегіуму «Alphabetum oratorium...» [Ораторський алфавіт...] (1750/51 н. р.) / Ольга Циганок // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 24–28.

2. Зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. Володимира Вернадського (далі – ІР НБУВ), фонд 312, шифр 679/467С, арк. 3–183.

3. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н. И. Петров. – Вып. 3. – М.: Унив. тип., 1904. – С. 287.

4. Стратий Я.М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Я.М. Стратий, В.Д. Литвинов, В.А. Андрушко. – Киев: Наукова думка, 1982. – С. 145.

5. ІР НБУВ, фонд 307, шифр 511 /1714 П, арк. 96–188.

6. Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н.И. Петров. – Вып. 2. – М.: Унив. тип., 1896. – С. 235.

7. Стратий Я.М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – С. 67–69.

В статті описується рукописний учебник риторики Чернігівського колегіуму «Reginae hortus eloquentiae...» [Сад цариці красномовства...] (1717/18 уч. г.). Трактат сохранился в двух списках, второй из них идентифицирован автором статьи. На основании обоих списков сделано описание курса: подаются его полное название на латыни и в переводе на украинский язык, названия разделов и подразделов (параграфов) со ссылками на соответствующие листы обоих списков, примечания.

Ключевые слова: украинские риторики, Чернігівський колегіум, 1717/18 уч. г., рукопис, описание.

The paper describes a handwritten textbook on rhetoric from the Chernihiv Collegium named «Reginae hortus eloquentiae...» [The Queen of Eloquence's Garden...] (school year 1717/1718). The treatise is preserved in two copies, the second of them was identified by the author of this article. Based on both copies, the description of the textbook is made: the full title in Latin and translated into Ukrainian, the sections and subsections titles with references to relevant sheets, footnotes are given.

Keywords: Ukrainian textbooks on rhetoric, Chernihiv Collegium, 1717/18 school year, manuscript, description.